

РОЗДІЛ І. ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ, ДЕРЖАВИ ТА ЯДЕРНА БЕЗПЕКА.

1.1 Становлення Української державності та фактор ядерної зброї.

Протягом перших років перебудови зміни в Україні суттєво відставали від відповідних процесів у Москві. У той час, як на союзному рівні відбувалися важливі перестановки в складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК Компартії України аж до осені 1989 р. залишався В.Щербицький. Він та його команда докладали всіх зусиль для того, щоб зміни не досягли України¹.

Як вдало відзначив А.Камінський, «половинчаста, ущемлена і неконсеквентна гласність, перебудова й демократизація сприяла весь час не перебудові самого В.Щербицького і його команди та скріпляла антиперебудовчі настрої у цілому партійному й адміністративному апараті»².

Однак завдяки пресі громадськість в умовах перебудови дізналася про різноманітні пільги й привілеї для керівництва Компартії, про злочини репресивних радянських органів і т.д., що стимулювало до боротьби проти чинного комуністичного режиму³. Натомість «дозована гласність», запроваджена Політбюро ЦК КПРС в інформуванні населення про Чорнобиль, глибоко обурила людей, які швидко дізналися про масштаби катастрофи⁴.

Зміни в свідомості громадян стали помітні уже наприкінці березня 1989 р., коли відбулися вибори народних депутатів СРСР. В Україні виборці «провалили» багатьох високопоставлених функціонерів. Серед них був секретар ЦК Компартії України, перші секретарі Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського і Чернігівського обкомів партії, голова Київського міськвиконкому, командувачі Чорноморським флотом і Південною групою військ⁵.

---

¹ Гарань О.В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України) / О.В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – С.9.

² Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А.Камінський. – Мюнхен: Вид-во М.Баб’юка, 1990. – С.7.

³ Карпенко В. На кругому повороті. Газета “Вечірній Київ”: від перестройки до незалежності / В. Карпенко. – К.: Нора-Друк, 2004. – С.88-89.

⁴ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914–2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.327, 359.

⁵ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914–2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.337.

У ході поглиблення горбачовських реформ змінився характер національного питання: від звичних національних протиріч воно еволюціонувало до вимог про відокремлення⁶. Частина партійного істеблішменту, яка відчула перспективи й вигоди використання національного питання, вперше виразно продемонструвала зміну вектору в жовтні 1989 р. Тоді Верховна Рада УРСР ухвалила закон «Про мови в українській РСР», яким українській мові гарантувалося право державної⁷. Крім того, ще на початку лютого 1989 р. ЦК Компартії України розглянув питання про розробку республіканської програми історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії УРСР⁸.

Однак станом на 1987 р. в Україні було 15 тис. шкіл з українською мовою навчання, що складало 75,5% їх загальної кількості. Але їх відвідувало лише 50,5% всіх учнів. Крім того, в дитячих садках і яслах вживалася російська мова⁹.

Становище української культури яскраво розкрив директор Київської кіностудії ім. О.Довженка М.Мащенко під час виступу на розширеному засіданні колегії Міністерства культури за підсумками діяльності в 1989 р. Зокрема, він зазначав: «Коли я прийшов на студію, то не було на студії жодної друкарської машинки на українській мові і жодного фільму на українській мові...». Національно-мовний статус у творчо-виробничих об'єднаннях Одеської кіностудії реалізовувався лише через дублювання українською мовою власних стрічок, що в оригіналі створювалися російською мовою¹⁰.

Театральні колективи республіки не приділяли належної уваги питанням відродження української культури, сценічного втілення української класичної та сучасної драматургії. Особливо повільно велися роботи з поновлення мовного статусу в Кримському театрі драми і музичної комедії, в Донецькому театрі ім. Артема¹¹.

---

⁶ Чжао Чанцин Распад Советского Союза под национальным углом зрения / Чжао Чанцин // Новая и новейшая история. – 2004. – №3. – С.93.

⁷ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г.Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.15.

⁸ Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А.Камінський. – Мюнхен: Вид-во М.Баб’юка, 1990. – С.406.

⁹ Там же, С.75.

¹⁰ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.83.

¹¹ Див. п 10.

Невтішний стан української культури, мови й освіти в республіці в кінці 80-х рр. визнавала навіть Компартія України. Ідеологи ЦК КПУ погоджувалися, що «в ряді регіонів українське населення перетворилося на національну меншість». Вони передбачали, що «нехтування цим фактором з часом може призвести до серйозних наслідків економічного і політичного характеру, дестабілізувати міжнаціональні відносини в цілому»¹².

Процеси демократизації в республіці супроводжувалися релігійним відродженням. Але через відновлення діяльності Української греко-католицької церкви і відродження Української автокефальної православної церкви релігійна віднова в Україні зустріла опір не тільки консервативних партійно-радянських кіл, а й Російської православної церкви, яка втрачала вплив. Ієрархія Російської православної церкви (РПЦ) виходила з того, що на 10 тис. парафій РПЦ близько 60% припадало на Україну, з яких майже третина була саме в Західній Україні. Відзначимо, що уже в листопаді 1989 р. Московський патріархат говорив про 30 парафій УАПЦ, а в січні 1990 р. їх було понад 200, з виразною тенденцією до подальшого росту¹³.

Собор РПЦ, що відбувся у м. Москві в січні 1990 р., виділив православні громади і монастирі на території України в окремий екзархат Московського патріархату, який дістав назву Українська православна церква (УПЦ МП). Проте патріарх Московський і Священний синод РПЦ зберегли за собою всі владні повноваження в екзархаті¹⁴.

У республіці на хвилі перебудови відбувалося формування опозиційних Компартії політичних структур. У листопаді 1989 р. утворився Демократичний блок, в якому об'єдналися для виборів 1990 р. 43 організації та групи, в тому числі Народний Рух України за перебудову (НРУ), Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка, «Меморіал», «Зелений світ», Українська гельсінська спілка, Українська національно-демократична ліга, Товариство Лева, Спілка

---

¹² Там само.

¹³ Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А.Камінський. – Мюнхен: Вид-во М.Баб'юка, 1990. – С.515, 572.

¹⁴ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914–2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.353.

незалежної української молоді, Українська студентська спілка та інші неформальні організації¹⁵.

У 1990 р. відбулися перші відносно вільні вибори в республіці. Попри всі антиправні заходи партійного апарату, Демократичний блок здобув у підсумку 111 депутатів до Верховної Ради УРСР та значну кількість депутатів до місцевих рад. Найбільших успіхів він досяг на Західній Україні, та в м. Києві¹⁶.

Компартійна номенклатура зберегла позиції у Верховній Раді нового складу, де налічувалося 93 партійні працівники. Але вона програла вибори в багатьох місцевих радах¹⁷. У свою чергу серед народних депутатів-комуністів Верховної Ради не було єдності, і не всі вони підтримували пропозиції більшості¹⁸.

На середину 1990 р. в республіці відбулося різке загострення соціально-політичної ситуації, а особливо у великих промислових регіонах, Києві та західних областях України. Головними причинами невдоволення населення став дефіцит товарів, інфляція, тіньова економіка, ріст злочинності, діяльність опозиційних політичних угруповань і недоліки в роботі Верховної Ради УРСР.

16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет України, в якій було проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Серед інших засад суверенітету Верховна Рада України задекларувала також, що Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї¹⁹. Отже ще в межах СРСР українці заявили про становлення своєї держави як без'ядерної.

---

¹⁵ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.85.

¹⁶ Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А.Камінський. – Мюнхен: Вид-во М.Баб’юка, 1990. – С.605.

¹⁷ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914-2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.368.

¹⁸ Див, п.15, с.85.

¹⁹ Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К.: В-во “Україна”, 1991. – С.5.

Як стверджував Ю. Костенко (на початку 90-х рр. ХХ ст. керівник спеціальної робочої групи, яка напрацьовувала для Верховної Ради України проекти рішень щодо ядерного роззброєння), декларування без'ядерного статусу відбулося в результаті інспірацій ззовні країни і не було рішенням українців. Так, 12 липня 1990 р., коли у Верховній Раді вже завершували розгляд тексту Декларації, з подання С.Головатого І.Драч зачитав перекладений попередньо з англійської текст: *«І, мабуть, найкраще було б, щоб Україна проголосила саме ось що: «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участь у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: невиконання, непоширення і табу на території з приводу розповсюдження зброї»²⁰.*

Після прийняття Декларації новоутворені громадсько-політичні структури зробили спробу через страйк примусити Верховну Раду УРСР відмовитися від підписання нового Союзного договору, у якій то б не було формі, домогтися відставки уряду і Голови Верховної Ради і, зрештою, розпуску парламенту республіки.

У страйку 1 жовтня 1990 р. в цілому в республіці взяло участь близько 10 тис. осіб²¹. 2 жовтня 1990 р. на площі Жовтневої революції в Києві було розпочате голодування студентів (Революція на граніті), яке організувала Українська студентська спілка, Львівське та Івано-Франківське студентське братство. До 11 жовтня 1990 р. в голодуванні брало участь понад 60 осіб, які прагнули примусити Верховну Раду УРСР відмовитися від підписання нового Союзного договору, домогтися відставки уряду і Голови Верховної Ради і розпуску парламенту республіки. Ставилися також вимоги проходження військової служби юнаками на території України; націоналізації майна КПУ та комсомолу.

На підтримку голодуючих застрайкували вищі навчальні заклади, технікуми, ПТУ і старші класи шкіл Києва. Студентські акції протесту пройшли в обласних центрах. З цього приводу перший секретар ЦК Компартії України С.Гуренко на засіданні Політбюро зазначив: «Нас ударили через вузи, через

---

²⁰ Костенко Ю. Міф І «Ядерне роззброєння – ініціатива українського народу»/ Ю.Костенко. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/2009/07/17/yaderna/> (дата звернення 20.11.2016).

²¹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.86.

школи і ПТУ, і через місто Київ. Поступилися вулицями, поступилися площами і не протиставили нічого іншого... І втратили молодь, що навчається»²².

17 жовтня парламент прийняв Постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року». У ній студентські ініціативи було знівельовано складними процедурами і розмитими формулюваннями. Опозиціонерам вдалося лише домогтися відставки Голови Ради Міністрів УРСР В.Масола²³.

Взимку 1991 року трагічні події у Литві та Латвії, пов'язані зі спробами силою придушити виступи проти союзної влади, сприяли наростанню відцентрових тенденцій в Україні²⁴. Проте напередодні всесоюзного референдуму в березні 1991 р. компартійні структури уже повним ходом використовували страх громадян перед можливим розпадом України. Згідно із «Зведеним планом роботи у зв'язку з підготовкою та проведенням в республіці референдуму з питань збереження Союзу РСР» комуністи мали роз'яснювати, що «негативні наслідки референдуму значили б для України загрозу її суверенітету, демократичного розвитку та територіальної цілісності, громадянського миру»²⁵.

Натомість націонал-демократи в своїй агітаційній діяльності апелювали до єдності українського народу в протистоянні союзному договору і ставили акценти на спільній Батьківщині для всіх національностей України. Зокрема, в агітаційних листівках вони закликали: «Відкиньмо сумніви, станьмо до змагання за свободу й незалежність Соборної України – єдиної Вітчизни для українців і росіян, поляків і євреїв, білорусів і молдаван, греків і болгар, людей різних етнічних коренів, які зійшлися на одній землі, під одним небом»²⁶.

У результаті, якщо в Донецькій, Миколаївській, Луганській, Хмельницькій областях, Кримській АРСР за збереження Союзу висловилися 85-87% тих, хто взяв участь у референдумі, то у Волинській, Ровенській – менше 55%, в м.

---

²² Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.86-87.

²³ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року» // Режим доступу: <http://revnagraniti.wordpress.com/п-о-с-т-а-н-о-в-а-верховної-ради-україн/> (дата звернення 24.01.2012).

²⁴ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г.Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.25.

²⁵ Див. п.22, с.88.

²⁶ Там само.

Києві – 44,6%, Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській – менше 20%²⁷. Результати всесоюзного референдуму засвідчили підтримку республіканської ініціативи і підтвердили бажання народу України незалежно від національності домагатися суверенітету республіки. Так, у м. Севастополі за республіканський бюлетень проголосувало більше виборців, ніж за всесоюзний²⁸.

Значним був вихід громадян з лав Компартії України. Так, якщо в Тернопільській області кількість комуністів на початок 1990 р. досягла 51179 осіб, то протягом року вона знизилася на 5271 особу або на 10,3%²⁹. На середину 1991 р. чисельність Компартії України налічувала 2732408 осіб, скоротившись до рівня 1981 р.³⁰.

У цих умовах позиція партійного і державного керівництва республіки продовжувала еволюціонувати в бік дедалі більшого врахування національного фактору. Згідно з програмними принципами, оприлюдненими на початку квітня 1990 р., проголошувалася самостійність КПУ у складі КПРС. Про його спроби виступити в боротьбу за «національну ідею» свідчить позиція офіційних лідерів у питанні про досягнення економічної автономії, підтримка концепції створення власної кредитно-фінансової системи, свободи зовнішньоторговельної діяльності, створення національної армії та служби безпеки.

Зміни в свідомості керівництва Компартії України ілюструє виступ голови Верховної Ради Л.Кравчука на засіданні Політбюро ЦК Компартії України 19 жовтня 1990 р. після закінчення студентських голодувань. Зокрема, він зазначив: «Я хочу бути перед вами абсолютно щирим, як я це думаю... Якщо ми приймаємо рішення, щоб бути дійсно господарями на своїй землі, ми ці кроки зробимо, то я впевнений... ми в близькому часі в змозі нагодувати народ України..., причому досить пристойно...»³¹.

---

²⁷ Там само.

²⁸ Кравчук Л.М. Україна хоче мати реальний суверенітет / Л.М. Кравчук // Голос України. – К., 1991. – 3 квітня. – С.3.

²⁹ ²⁹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.90.

³⁰ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914-2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.373.

³¹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.91.

Дезінтеграційні процеси в країні призвели до розриву економічних зв'язків і поглиблення кризових явищ в економіці, що в свою чергу посилювало серед населення Сходу і Півдня України прагнення до досягнення Україною незалежності. Навіть в одній з найбільш економічно розвинутих областей України – Харківській за 6 місяців 1991 р. падіння економічних показників у промисловості сягнуло 5%, в капітальному будівництві – 37%, виробництво м'яса впало на 14,4%, молока – на 9,7%, яєць – на 13,5%.

Поширення національної ідеології на Сході і Півдні України засвідчило достатньо високі рейтинги опозиційних партій. Згідно з дослідженням кафедри політології Харківського державного університету, в Харкові, який був великим промисловим і культурним центром, Компартія України отримала від населення 2,6 бали довіри, НРУ – 1,71 бали, Демократична партія України – 1,8 бали, а товариство «Меморіал» – 2 бали³².

У результаті невдалого державного перевороту 24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР приймає постанову «Про проголошення незалежності України». Відповідно до неї Україна проголошувалася «незалежною демократичною державою», а 1 грудня мав бути проведений референдум на підтвердження акту проголошення незалежності³³.

Одночасно у зв'язку з початком розпаду СРСР у 1991 р. посилились голоси окремих політичних сил у сусідніх країнах з територіальними претензіями до України. Показовою у цьому відношенні стала праця російського дисидента О.Солженіцина «Як нам облаштувати Росію». Російський письменник зазначав, що «старої України не було, як в «Дикому полі» кочівників – Новоросії, так і в Криму, Донбасі і ледь не до Каспійського моря». Він не заперечував права України на відокремлення, але зауважував, що «тільки місцеве населення може вирішувати долю своєї місцевості, своєї області»³⁴. Натомість 26 серпня 1991 р. прес-секретар Б.Єльцина заявив, що Росія залишає за собою право поставити не розв'язану, на думку її керівників, проблему кордонів з республіками, які

---

³² Там само, С.93.

³³ Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України», 24 серпня 1991 р. ЦДАВО України, ф.1, оп.16, спр.4630, арк.1. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.archives.gov.ua/Sections/17-Nez/index.php?68> (дата звернення 26.01.2009).

³⁴ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.94.

проголосили незалежність. Проте після різкої реакції з боку офіційної влади України ця заява була дезавуєвана³⁵.

З метою залагодження ситуації Б.Єльцин відправив в Україну делегацію на чолі з віце-президентом Російської Федерації О.Руцьким. У результаті переговорів було прийнято комюніке, у якому було підтверджено територіальну цілісність обох держав і визначено, що Україна сама вирішуватиме усі оборонні питання, крім стратегічних³⁶.

В умовах можливих маніпуляцій розпадом країни напередодні референдуму на підтримку незалежності голова Верховної Ради України Л.Кравчук підписав 11 жовтня 1991 р. Закон «Про відповідальність за діяльність, спрямовану на порушення територіальної цілісності України». Натомість прийняття 1 листопада 1991 р. Декларації прав національностей, яка гарантувала рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права всім етносам України, значною мірою зняло напругу на Сході і Півдні країни і вплинуло на результати голосування 1 грудня 1991 р. за незалежну Україну.

Варто відзначити той факт, що 16-17 листопада 1991 р. в Одесі зусиллями Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, ряду громадських організацій було проведено Всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні. На ньому представники численних етнічних груп України майже всі висловили підтримку державному суверенітету України³⁷. Конгрес прийняв «Звернення до всіх націй і національно-елітних груп України», яке містило заклик підтримати «створення незалежної демократичної держави на українській землі...»³⁸.

Крім того, ряд громадських організацій, що відстоювали інтереси російськомовного населення, виступили з закликами підтримати незалежність України. Такі заяви оприлюднили Феодосійська регіональна організація «Демократичний Крим», рух «Росіяни за незалежність України» та

---

³⁵ Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – С.49.

³⁶ Гунчак Т.Г. Мої спогади – стежки життя / Т.Г.Гунчак. – К.: Дніпро, 2005. – С.112.

³⁷ Перший всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні (Одеса, 16-17 листопада 1991 р.) // Літературна Україна. – К., 1991. – 21 листопада. – С.1.

³⁸ Резолюції всеукраїнського міжнаціонального конгресу // Літературна Україна. – К., 1991. – 28 листопада. – С.3.

письменники Донеччини³⁹. У свою чергу, діячі української націонал-демократії переконували російськомовне населення, що зі здобуттям незалежності Україною не відбудеться насильницької українізації. Так, народний депутат І.Юхновський зазначав: «Українець може сильно, до болю любити Україну, розмовляючи й по-російськи. Всякий примус тут є небезпечним... Якщо в деяких областях зараз будуть дві мови – і українська і російська, – немає в тому ніякої біди»⁴⁰.

*24 жовтня 1991 року – Верховна Рада України ухвалила заяву про без'ядерний статус, в якій Україна в односторонньому порядку взяла на себе зобов'язання не приймати, не виробляти і не набувати ядерну зброю. Цей крок народні депутати мотивували тим, що треба було показати мирні наміри України, а також не дати Росії можливість ввести війська в Україну на ядерні об'єкти і взяти їх під свій контроль*⁴¹.

Одночасно з референдумом у країні відбувалися перші президентські вибори. Під час передвиборчої кампанії В.Чорновіл висловлювався не лише за розширення місцевого самоврядування, а й за запровадження регіонального (земельного) самоврядування, прямі вибори керівників усіх територіально-адміністративних одиниць⁴². Натомість Л.Кравчук, вважаючи за необхідне надання органам самоврядування повноважень щодо самостійного вирішення всього комплексу питань розвитку територій, зазначав, що ідеї федералізації України не сприяють справі побудови нової держави. Він вважав, що визначальною для країни має бути ідея соборності, цілісності України⁴³.

Однак, незважаючи на приголомшливу підтримку населенням республіки незалежності на грудневому референдумі 1991 р., як влучно зауважив Г.Касьянов, у «нового» керівництва України, першим уособленням якого став Л.Кравчук, не було (і не з'явилося попри велику кількість різноманітних

---

³⁹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.97.

⁴⁰ Юхновський І. Цей уряд на самостійність не розрахований / І.Юхновський // Літературна Україна. – К., 1991. – 3 жовтня. – С.2.

⁴¹ Відновити ядерний потенціал закликають провокатори або невіглази – экс-міністр ядерної безпеки Юрій Костенко // Ю.Костенко. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/28076910.html> (дата звернення 20.11.2016).

⁴² Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми // Голос України. – К., 1991. – 23 жовтня. – С.7.

⁴³ Нова Україна // Голос України. – К., 1991. – 31 жовтня. – С.4.

програм) ані стратегій, ані чіткого бачення перспективи розвитку держави, ані знань, ані вмінь, необхідних для переходу до ринкової економіки, ані твердих політичних переконань. Його головним кредо була філософія виживання та утримання влади – всі його дії було підпорядковано цьому завданню. У результаті соціально-економічна та політична криза значно посилилася і розтяглася в часі⁴⁴.

Крім того, Російська Федерація не хотіла поступатися своїми впливами в Україні. Першим кроком її відповіді на референдум була започаткована в Москві пропагандистська акція, яка мала довести, що Україна є єдиною тимчасовою країною, нездатною до самостійного політичного життя, в якій є загроза громадянської війни між Сходом і Заходом⁴⁵.

Із набуттям Україною незалежності, суспільство пройшло через тривалий і глибокий трансформаційний процес. Протягом дуже короткого часу широкі маси почали пов'язувати усе «українське» не з свободою, а з владою. У цьому було і дещо позитивне: влада завжди усвідомлюється, навіть якщо її не поважають. Але набагато очевиднішим був негативний бік: економічна криза, зубожіння, деградація науки і медицини і навіть скорочення чисельності населення – усе це почало пов'язуватися з Україною й українськістю⁴⁶.

Як влучно зазначає відомий політичний діяч Ю.Бадзьо «грудневий референдум показав, що суспільство психологічно готове погодитися зі своїм новим територіальним статусом, який сприймався, свідомо чи підсвідомо, як національна державність, як держава українців», але «революційний порух загалу був не так свідомим вибором, як імпульсивною реакцією на минуле в очікуванні швидкого поліпшення соціального становища»⁴⁷.

Отримавши незалежність владна верхівка країни розпочала фактично заново створювати державу і реформувати економіку. Але перехід від радянської планової централізованої економіки і формування засад демократії в

---

⁴⁴ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.41.

⁴⁵ Gibas-Krzar D. Ukraina między Rosją a Polską / D. Gibas-Krzar. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – S.77.

⁴⁶ Грабович Г. Україна після незалежності: балансний звіт культури / Г. Грабович // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С.269.

⁴⁷ Бадзьо Ю. Український вибір / Ю. Бадзьо. – К.: Смолоскип, 2004. – С.7.

державному управлінні ускладнювався майже повною відсутністю еліти, яка вмiла і прагнула швидко і ефективно вийти з кризи.

При цьому в сфері економічній, разом із кризовими явищами, була успадкована і сама економіка як така; у сфері ж політичній додатком до складних проблем стала хiба що самовпевнена своєкорислива напiвквалiфiкована бюрократія⁴⁸. Крім того, якщо в СРСР представництво рeгiонiв у вищих ешелонах влади було виявом цiлеспрямованої та контрольованої політики центру, то в незалежній Україні боротьба за Київ мала хаотичний, неконтрольований характер, і центр часом відіграв пасивну роль⁴⁹.

Труднощі трансформації влади призводили до того, що керівна верхівка України відмовилася від стратегічних планів і зосередила зусилля на розв'язанні проблем сьогодишнього дня. Проте найбільш гострі проблеми виникали якраз через те, що політична еліта займалася лише власним виживанням. Відмова від економічних реформ, штучне збереження залишків тоталітарного ладу призводили до невідворотного погіршення економічного становища і паралічу державних інститутів управління⁵⁰.

Нестабільність призвела до зростання корупції в країні. У 1993 р. в Україні, згідно із опитуваннями, дві третини респондентів відповіли, що вони не сподiваються на справедливе ставлення у повсякденних стосунках з держслужбовцями. Натомість у колишній Чехословаччині відповідний показник становив тільки одну третину, а у Великобританії і США – менш як одну шосту⁵¹.

Небезпечними факторами для країни могли стати невирішений комплекс проблем кримськотатарського народу, питання молдаван та румун на Буковині,

---

⁴⁸ Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (кер. авт. колект.). – К.: Політична думка, 1995. – С.120.

⁴⁹ Зоткін А. Роль регіональних еліт та столичного iстеблiшменту у формуванні владної еліти України / А. Зоткін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №3. – С.95.

⁵⁰ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914-2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.437.

⁵¹ Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаєва корупція? Громадяни та уряди у посткомуністичній Європі / В.Мілер, О.Гределанд, Т.Кошечкіна. – К.: "К.І.С.", 2004. – С.5.

релігійні міжконфесійні суперечки в правобережних регіонах України та в Криму, прагнення «русинської» автономії на Закарпатті та ін.⁵².

Однак формування органів влади незалежної України супроводжувалося остаточним закріпленням у законодавстві рівних прав для всіх національних меншин, що фактично унеможливило в майбутньому конфлікти на етнічній основі. Остаточно права національних меншин в Україні були визначені «Законом про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р., де уже в статті 2 передбачалося: «Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення»⁵³. У підсумку згідно із західними дослідженнями міжнаціональна відчуженість в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. була нижчою, як у Болгарії, Чехії та Словаччині, а також у ряді західноєвропейських країн⁵⁴.

Однак еліті не вдалося в короткі строки створити ефективну модель влади, а реформи в економіці проводилися повільно і непослідовно. Це призвело до хаосу і корупції у владних коридорах та глибокої кризи в економіці, а в результаті до зневіри громадян у перспективах державності. На думку Я.Грицака, підтримка самостійності серед населення України, а особливо серед російськомовних громадян південних і східних областей, наблизилася до найбільш низької помітки під час економічної і політичної кризи 1993-1994 рр.⁵⁵.

Газета «Вашингтон пост» на своїх шпальтах 7 грудня 1993 р. так характеризувала ситуацію в державі: «В Україні уряд припинив денні телепередачі, загасив вічний вогонь на великому місцевому меморіалі й оголосив, що можливо закриє всі навчальні заклади до літа, бо не може опалювати їх... Справи в Україні, можливо, найгірші. Уряд Л.Кравчука кидається від одної політики до іншої, переляканий перспективою радикальних

---

⁵² Власюк О., Прозорова Н. Карта регіоналізму в колоді маргінальних еліт / О. Власюк, Н. Прозорова // Віче. – 2004. – №10. – С.60.

⁵³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.2. – С.619.

⁵⁴ Див. п.51, С.148.

⁵⁵ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Я.Грицак. – К.: Критика, 2004. – С.179, 183.

економічних реформ російського зразка, але не здатний сприйняти щось інше»⁵⁶.

За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні в другій половині 1993 р. був найвищий у світі. Якщо в 1992 р. її рівень зріс у 21 раз, то за 1993 р. – у 103 рази⁵⁷. Комплексний соціально-економічний аналіз з врахуванням реального індексу цін по регіонах, регіональних мінімумів споживчого кошика, співвідношення споживчого потенціалу і пропозиції компенсаційних можливостей і можливостей натурального самозабезпечення показував, що від 12% працездатного населення в західноукраїнському регіоні і до 21% – в донецько-придніпровському регіоні опинилися на межі виживання. До того ж, особливо висока вага цієї групи була у великих містах⁵⁸. На початку 1993 р. порівняння середньомісячного прибутку на душу населення становило (у доларах США): в Україні – 15, Сербії – 40, Польщі – 150, Туреччині – 300, Словенії – 400, Португалії – 500, США – 1500⁵⁹.

На фоні економічної кризи, відповідно до звіту Міністерства внутрішніх справ України, в 1993 р. число зареєстрованих злочинів зросло на 12,2%, а важкі їх види – майже вдвічі. Значними темпами росла корислива злочинність, яка складала майже 77% у загальній кількості злочинів, і в тому числі – розбійні напади, грабунки, факти шахрайства, крадіжки.

Як зазначав В.Барнс, найміцніша економічна діяльність у Центрально-Східній Європі була зареєстрована в країнах зі значними або мінімальними економічними реформами, а Україна разом з Росією, Болгарією та Молдовою займали проміжне становище і демонстрували найгіршу економічну діяльність (залишаючи позаду себе Грузію та Боснію, економіка яких була зруйнована війною)⁶⁰. Особливо небезпечними з погляду національної безпеки був економічний занепад господарського комплексу в прикордонних регіонах, які мали складну етнополітичну та етноконфесійну структуру.

---

⁵⁶ Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – С.218-219.

⁵⁷ Ковпак Л.В. Найближча історія: Україна 1945 – 2000 рр./ Л.В.Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – С.99.

⁵⁸ Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – С.245.

⁵⁹ Див. п 57, С.85.

⁶⁰ У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / За ред. Д.Гузін; наук. ред. О.Кокорська – К.: вид-во “Ай Бі”, 2003. – С.254.

Не сприяло єдності країни відсутність загальнонаціонального консенсусу з ключових питань внутрішньої і зовнішньої політики – як з приводу відносин власності, так і з приводу вектора інтеграції. Так, значна частина населення східних областей вимагала інтеграції в СНД і, відповідно, прозорості кордонів з Росією. Західні області були зацікавлені в послабленні режиму західного кордону⁶¹.

Нарешті, якщо в більшості європейських країн економічний потенціал був сконцентрований у регіонах домінування титульного етносу, його мови і культури, то в Україні основні продуктивні сили були зосереджені в регіонах, де титульний етнос переважав лише за кріпто-формальною демографічною ознакою, у той час як мова і культура формальної національної меншини тут домінувала⁶².

Зволікання з проведенням економічних реформ повернулося бумерангом у формі зменшення підтримки незалежності. Так, у Харкові тягар економічної ситуації вивів на вулиці 19 березня 1993 р. більше 40 тис. осіб. Учасники мітингу висловили недовіру Президенту України Л.Кравчуку, Верховній Раді, уряду й зажадали відставки віце-прем'єра з питань економічної реформи, міністра економіки В.Пинзеника. Основною причиною бід учасники мітингу називали штучний розрив економічних зв'язків України з іншими державами СНД, корумпованість державних чиновників, недалекоглядність політиків⁶³.

Проте найбільшою небезпекою українського варіанту демократичної модернізації був не відкритий масовий виступ, а «тиха десоціалізація», «масовізація» суспільства, коли люди, розчаровані у декларованих урядом цілях, не знаходячи реалізації своїх інтересів в легальних інституціях, могли віддати перевагу консервативним лівим політичним силам⁶⁴.

Соціально-економічні проблеми, на думку відомого українського діяча І.Дзюби, обтяжувала глибока деукраїзованість, знекоріненість – емоційна,

---

⁶¹ Курас І.Ф. Етнополітика: Історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х рр / І.Ф. Курас . – К.: ІПІЕНД, 1999. – С.280.

⁶² Та само, С.276.

⁶³ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.104.

⁶⁴ Павленко Р., Рябов С. Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р. Павленко, С. Рябов // Нова політика. – 1996. – №5. – С.22.

культурна, світоглядна – більшої частини керівного політико-адміністративного, економічного, виробничого корпусу, що прямо впливало на їх здатність розуміти проблеми України і знаходити їм адекватну відповідь⁶⁵. Одночасно з політичною та економічною кризою існувала криза ідентичності. У цьому аспекті, за визначенням О.Гнатюк, з усіх країн колишнього Радянського Союзу в найгірше становище потрапила тільки Білорусь⁶⁶.

«Партія влади» як політичний блок, що складався з прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої комуністичної номенклатури, представників державного апарату та засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства, начебто й справді «обрала» державну незалежність і демократію, багатопартійність і ринкову економіку, але лише тією мірою, якою це не порушувало її головні засади, що полягали в збереженні влади і власності⁶⁷.

Яскраво описав сутність пострадянської влади довголітній редактор «Вечірнього Києва» В.Карпенко. Він зазначав: «інтелігенція, знесилена внутрішніми чварами, втратила ініціативу, відступила в тінь, а владу в державі перехопили ті, що й були при владі. Власне, вони її ні на хвилину й не випускали зі своїх рук, а лише перефарбувалися, прикриваючись фразою про незалежність та опускаючи в очі довірливим демократичний дим»⁶⁸.

Внаслідок недооцінки з боку зденаціоналізованих правлячих груп ролі української культури у формуванні національної ідентичності було проігноровано психологічну готовність населення, втім числі Сходу й Півдня, в перші роки незалежності до змін у мовній поведінці; й інформаційно-культурні потоки перейшли під російський контроль⁶⁹.

Через зубожіння населення, інфляцію, нестачу паперу, зростання цін на поштові послуги українська демократична преса фактично маргіналізувалася⁷⁰.

---

⁶⁵ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього / І. Дзюба // Український історичний журнал. – 2002. – №3. – С.19.

⁶⁶ Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – С.94.

⁶⁷ Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (кер. авт. колект.). – К.: Політична думка, 1995. – С.151, 153.

⁶⁸ Карпенко В. На крутому повороті. Газета «Вечірній Київ»: від перестройки до незалежності / Віталій Карпенко. – К.: Нора-Друк, 2004. – С.201.

⁶⁹ Масенко Л. (У) мовна (У) країна: Популярне видання / Л. Масенко. – К.: Темпора, 2007. – С.58.

⁷⁰ Див. п 68, С.148-183.

Це створило підстави для заповнення інформаційного вакууму російськими ЗМІ, які відстоювали російські національні інтереси.

Ситуація ускладнювалася релігійним ренесансом, який не завжди супроводжувався толерантним відношенням церкви до інших конфесій і певною мірою посилював нестабільність у суспільстві. Так, у результаті конфліктів православні в Україні (52,7% всіх релігійних організацій) виявилися розділеними між трьома церквами: Українською православною церквою Московського патріархату, Українською православною церквою Київського патріархату і Українською автокефальною православною церквою⁷¹.

Поступово громадською думкою населення східних і південних областей України, оволоділа домінанта: «В Росії живуть краще, треба повертатися». Цю ж ідеологему використовували партії комуністичної і соціалістичної орієнтації. Проведені в середині 1994 р. Центром «Соціальний моніторинг» Національного інституту стратегічних досліджень соціопитування засвідчили, що об'єднання республік СНД в одну державу підтримувало 73,4% жителів східних областей, 60% – в Криму, 55,7% – на Півдні, 36,7% – в центральних і північних областях, 36% – в Києві, 19,8% – в західних областях; серед українців цю ідею підтримувало 40,3%, серед росіян України – 64,7%⁷².

Важливим фактором, який посилював нестабільність у маргіналізованих групах, був організаційний і пропагандистський вплив зі сторони деяких політичних сил Росії, які розглядали його як засіб підтримки напруги і створення постійної політичної загрози керівництву України. Особливо це було помітно у виборчій кампанії 1994 р., коли емісари з Росії відкрито з'являлися в Донбасі, щоб агітувати за своїх ідейних союзників⁷³.

Роками тривали переговори про укладення рамкового договору, який мав враховувати факт розпаду СРСР і перетворення України й Росії на незалежні держави. Відносини між двома державами регулював договір, підписаний Л.Кравчуком і Б.Єльциним 19 листопада 1990 р. під час існування СРСР.

---

⁷¹ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.137.

⁷² Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – С.61.

⁷³ Там само, С.245-246.

Каменем спотикання у переговорах був пункт про взаємне визнання існуючих між двома країнами державних кордонів⁷⁴.

Натомість, як писав З.Бжезінський, «важка рука Росії в стосунках з новою українською державою і її небажання визнати кордони України, її сумнів у відношенні права України на Крим, її настирливі претензії на виключний екстериторіальний контроль над Севастополем – все це надало українському націоналізму, який пробудився, помітну антиросійську спрямованість»⁷⁵.

Після проголошення Україною незалежності ускладнення в міжнародних відносинах були пов'язані також з бажанням США та Росії бачити Україну без'ядерною державою. Не на користь України була також розгорнута проти України інформагентствами Росії в 1992-1993 рр. інформаційна війна, основними тезами якої були неспроможність України обслуговувати ядерну зброю, а також непередбачуваність її центрального керівництва⁷⁶.

Ще наприкінці 1991 – на початку 1992 р. в Києві велися дослідження щодо можливості створення автономної системи управління міжконтинентальними балістичними ракетами (МБР), які базувалися на території України. До цього угруповання входило 176 стаціонарних МБР: 130 рідинних, по шість боєголовок кожна і 46 твердопаливних МБР по десять боєголовок. Разом з 44 важкими стратегічними бомбардувальниками Ту-95МС (25 одиниць) і Ту-160 (19 одиниць), оснащеними ядерними крилатими ракетами класу «повітря – земля» великої дальності (1080 одиниць) і декількома сотнями одиниць тактичної ядерної зброї, українське ядерне угруповання за своїм потенціалом посідало у світі третє місце після Росії і США. Однак подальший аналіз технічних чинників, термінів придатності і можливого зберігання ракет, перегляд усього циклу старту і польоту ракети в космосі, пролонгація її

---

⁷⁴ Кульчицький С.В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2001. – №.4. – С.14.

⁷⁵ Бжезінский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы / З. Бжезінский. – М.: Международные отношения, 1998. – С.136.

⁷⁶ Костенко Ю. Міф ІХ “Світова преса об’єктивно висвітлювала процес роззброєння України ”/ Ю.Костенко. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/25479656.html> (дата звернення 20.11.2016).

траєкторії і визначення точки падіння показали, що самотужки Україні ці проблеми не вирішити⁷⁷.

Скориставшись оголошенням українцями без'ядерного статусу, з 1992 р. в Україну почали направлятися делегації з США та РФ. Головне, в чому були зацікавлені США, як згадує Ю.Костенко, це «не допустити розширення «ядерного клубу» після розпаду СРСР». Натомість для Росії питання української ядерної зброї найперше було питанням її геополітичних інтересів, оскільки в ролі ядерної держави Україна могла б *завадити імперським планам Росії* і гарантувати собі незалежність⁷⁸.

Американці пропонували знищити весь ядерний арсенал, а росіяни прагнули, щоб МБР на території України залишалися під її контролем і, по суті, входили до керованого з Москви угруповання. Крім військово-тактичних переваг, підтекстом цієї аргументації були і політичні цілі: зберегти вплив на Україну і не дати будь-кому втрутитися у процес її повного ядерного роззброєння.

Російське керівництво дуже уважне було і до української тактичної ядерної зброї, яка була мобільною і дальність дії якої сягала кількох сотень кілометрів. Напевно, тому всі тактичні ядерні заряди були оперативно переміщені на російські заводи для знищення ще в першій половині 1992 р.

Ситуація з ядерним статусом України все ще залишалася дискусійною. Так, Л.Кравчук у листі до Президента США від 7 травня 1992 року запевняв останнього, що «Україна забезпечить знищення всієї ядерної зброї, включаючи стратегічну наступальну зброю». За словами Ю.Костенка, він боявся, що Росія заявить про своє право на розташовану в Україні ядерну зброю і введе на українську територію свої війська⁷⁹. Водночас прем'єр-міністр Л.Кучма у промові, виголошеній у Верховній Раді 1993 року, відстоював збереження в

---

⁷⁷ Гречанінов В. З історії втрати ядерної зброї. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/2009/07/17/yaderna/> (дата звернення 20.11.2016).

⁷⁸ Костенко Ю. Міф II «США – краший друг України» / «Росія – краший друг України» / Ю.Костенко. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/25240377.html> (дата звернення 20.11.2016).

⁷⁹ Костенко Ю. Міф IV «В Україні була не ядерна зброя, а лише купа небезпечного брухту» / Ю.Костенко. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/25330328.html> (дата звернення 20.11.2016).

Україні найефективнішої і найпотужнішої складової українського ядерного потенціалу – 46 твердопаливних МБР, які могли зберігатися дуже довго⁸⁰.

У 1992 р. з ініціативи Вашингтону в Києві була проведена серія тристоронніх дослідницьких зустрічей: Україна–Росія–США. У ході обговорень американці запропонували варіанти оплати процесу ядерного роззброєння України, а також певну компенсацію для Росії. Масандрівськими угодами від 3 вересня 1993 р. передбачалися шляхи та основні принципи утилізації української ядерної зброї, а також порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів.

Поряд з процесом ядерного роззброєння відбувалося подальше загострення політичної ситуації. Центром протистояння політичних сил влітку 1993 р. став Донбас, де соціальне напруження досягло небезпечного максимуму через страйк шахтарів. На підтримку їм виступили громадяни з інших регіонів. Так, 24 червня 1993 р. 43 підприємства м. Харкова провели одноденний попереджувальний страйк⁸¹.

Напруженість у суспільстві певною мірою була знята через проведення в 1994 р. дострокових парламентських і президентських виборів. Л.Кравчук на цих виборах підтвердив свою підтримку унітарному державному устрою й місцевому самоврядуванню⁸². Він не виключав розмови в майбутньому про федералізацію, але «на основі відпрацьованих механізмів економічної самостійності, удосконалення політичних інструкцій»⁸³.

Натомість втомлене соціально-економічне негараздами суспільство, особливо жителі південно-східних регіонів, підтримали на президентських виборах 1994 р. Л.Кучму. Він виступав за зближення з Росією і надання російській мові більших прав, але з обранням на посаду фактично відмовився від більшості проросійських обіцянок⁸⁴.

---

⁸⁰ Гречанинов В. З історії втрати ядерної зброї. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/2009/07/17/yaderna/> (дата звернення 20.11.2016).

⁸¹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.108.

⁸² Малеев К., Яневський Д. Ситуація в Україні: лютий-березень 1994 року / К. Малеев, Д.Яневський // Філософська і соціологічна думка. – 1994.–№3-4. – С.4.

⁸³ Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – С.508.

⁸⁴ Луканов Ю. Третий Президент (Політичний портрет Леоніда Кучми) / Ю. Луканов. – К.: Такі справи, 1996 – С.85-86.

Л. Кучма не лише не дотримав обіцянки щодо підвищення статусу російської мови, а й продовжив політику поступового переходу на українську мову в освіті та діяльності державних закладів, навіть у переважно російськомовних регіонах. Однак режим Л.Кучми також толерував збереження чи навіть зміцнення переваги російської мови в мас-медіа, популярній культурі й багатьох інших ділянках. Та, мабуть, найважливішим було те, що Президент відсунув мовні питання на другий план і в офіційному дискурсі, і в практичних політичних рішеннях, натомість зосередившись на політичних та економічних реформах, почасти спрямованих на зміцнення його особистої влади⁸⁵.

Відзначимо, що на момент створення незалежної держави українська і російська мови були рівноправними лише формально, а фактично на більшій частині території країни, особливо на Сході та Півдні, панувала російська. За влучним західним визначенням етнічні росіяни в Україні стали радше «чисельною», ніж психологічною меншістю⁸⁶.

Л.Кучма змушений був визнати, що «якщо повністю зрівняти українську і російські мови вже сьогодні, то на практиці це буде політика узаконеної русифікації України»⁸⁷. Проте, визнаючи наслідки русифікаційної політики СРСР, Л.Кучма не пішов і на радикальні кроки в справі українізації всіх галузей суспільного і державного життя. На початку 2003 р. з усіх друкованих засобів масової інформації, зареєстрованих в Україні, державною мовою видавалося 20,7%, двома мовами – 18,9%. Ще гіршою була ситуація у сфері телемовлення. На початок 2000 р. лише 18% всіх телепередач в Україні велося українською мовою⁸⁸. Більшість українських приватних телевізійних станцій мали значні російські інвестиції, у багатьох випадках вони перевищували законодавчі обмеження для іноземного капіталу⁸⁹.

---

⁸⁵ Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції / В. Кулик // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С.18.

⁸⁶ Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаєва корупція? Громадяни та уряди у посткомуністичній Європі / В.Мілер, О.Гределанд, Т.Кошечкіна. – К.: «К.І.С.», 2004. – С.146.

⁸⁷ Кучма Л. Україна – не Росія / Л. Кучма. – М.: Время, 2004. – С.258, 283.

⁸⁸ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.133.

⁸⁹ Дичок М. Медійний ландшафт України / М. Дичок // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С.255.

Погіршення становища української мови засвідчило також витіснення її зі вжитку молоді. Так, соціологічні дослідження М.Шульги у 2000 р. засвідчили, що чим молодшим є вік групи, тим менше в ній осіб з рідною мовою і більше – з російською. Зокрема, у віковій групі до 30 років 54% опитаних удома говорили російською і лише 44% – українською, в той час коли в найстаршій віковій групі (55 років та більше) 58,5% респондентів використовували українську мову і тільки 40% – російську⁹⁰.

Єдиною сферою, де помітним було переважання української мови, була освіта. У 2000-2001 навчальному році 70% дітей отримали середню освіту державною мовою (для порівняння в 1991/1992 р. цей показник склав 49%). Але тільки в 14% шкіл Донецької області викладання у 2000/2001 рр. велося українською мовою. Натомість в Автономній республіці Крим українські школи склали лише 0,9% від загального числа шкіл⁹¹. Проте навіть процес українізації в освіті зіштовхувався з відсутністю умов і потреби спілкування українською поза уроками.

З огляду на відсутність причин для виникнення протестних настроїв серед російськомовного населення був відсутній ліберально-демократичний рух, який би захищав російську мову і російськомовність. Натомість лозунги про захист російської мови використовували виключно маргінальні політичні сили.

Україна періоду Л.Кучми розвіяла страхи тих регіональних еліт Сходу й Півдня, які боялися демократизації, європеїзації, українізації. Зрозумівши, що їхнього усталеного способу життя й одержання зиску ніхто не порушить, «донецькі» із «одеськими» зробилися переконаними «державниками».

Яскравим свідченням стабілізації суспільно-політичної ситуації з приходом до влади Президента Л.Кучми стала статистика звернень громадян, отриманих Відділом листів і прийому Адміністрації Президента. Так, якщо у 1993 р. питання державного суверенітету, міждержавних та міжнаціональних відносин ставали предметом звернень у 1788 листах, то у 1994 р. – у 1346. Ще

---

⁹⁰ Шульга М. Двомовність: ноу проблем? / М. Шульга // Політика і культура. – 2001. – 28 серпня-3 вересня. – С.31.

⁹¹ Мамонтова Э.В. Проблема билингвизма в Украине: регионально-политический аспект / Э.В. Мамонтова // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2004. – Вип.19. – С.127-128.

переконливішими були цифри, що стосувалися звернень з питань релігії – у 1993 р. – 7546 листів, у 1994 р. – 3265⁹².

Особливість ситуації в Україні полягала в існуванні кількох кланів, які виникли за регіональною ознакою. У політичному дискурсі вони отримали евфемістичну назву фінансово-промислових груп. Найпотужніші з них асоціюються з Донецьком, Києвом, Дніпропетровськом і Харковом. Оскільки існувало декілька кланів, виникла потреба в координації їх діяльності та недопущенні або хоча би мінімізації конфліктів у їх взаємовідносинах. Таку функцію може брати на себе авторитарний лідер, що й спостерігалось в Україні протягом президентства Л.Кучми⁹³.

Починаючи з 1995 р., мала місце дедалі більша концентрація владних повноважень у руках Л.Кучми та його адміністрації – попри всі спроби реальної чи віртуальної політичної опозиції перешкодити йому, усупереч усім юридичним і політичним обмеженням його влади, зафіксованим у Конституції України та артикульованим у контрдіях Верховної Ради України⁹⁴.

У сфері міжнародних відносин 16 листопада 1994 р. країна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. Цими діями було затверджено, що Україна має наміри позбутися повністю всієї ядерної зброї, використовуючи надалі атомну енергію винятково у мирних цілях. Після цього 5 грудня 1994 р. між Україною, РФ, Великобританією та США було підписано так званий Будапештський меморандум, за яким держави-учасниці надавали гарантії суверенітету та безпеки Україні.

2 червня 1996 р. Україна офіційно втратила ядерний статус, а остаточно складні й коштовні операції зі знищення інфраструктури ядерного озброєння були проведені до 2000 р.⁹⁵

---

⁹² Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.113.

⁹³ Коржов Г. Олігархічна природа сучасного політичного режиму в Україні / Г. Коржов // Наукові записки. Серія “Політичні науки”. Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004 – 2007 рр.”. – Острого: Видавництво національного університету “Острозька академія”. – Випуск 3. – 2008. – С.112.

⁹⁴ Касьянов Г.В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія / Г.В.Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – №1. – С.161.

⁹⁵ Гречанінов В. З історії втрати ядерної зброї. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/2009/07/17/yaderna/> (дата звернення 20.11.2016).

У 1997 р. стало можливим підписання «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією», що зняло певною мірою наліт конфліктності в стосунках росіян і українців. У ст.2 Договору зазначалося: «Високі договірні сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів». Посилання на Статут ООН означало юридичне визнання сторонами територіальної цілісності і непорушності кордонів між ними відповідно до норм міжнародного права. Українська сторона наполягала на терміні «державний кордон», але росіяни тут не поступилися й обмежилися терміном «кордон». Замість виразу «визнають територіальну цілісність одна одної» було вжите менш чітке дієслово «поважають». Проте ці нюанси не знайшли відображення в самій суті ст.2.⁹⁶

Згасання сепаратистських тенденцій на Сході і Півдні України відбулося і внаслідок того, що Росія в 90-х рр. ХХ ст. являла собою неблагополучний регіон з війною на Кавказі і можливістю інших конфліктів. Крім того, для створення російського руху не знайшлося активних і відчайдушних ватажків, здатних очолити етнічний рух, надати йому потрібної політичної спрямованості. Потенційні ватажки були в шахтарському Донбасі. Але завдяки тому, що регіон загалом був російськомовним і заціпати його представники національного руху побоювалися, тут росіяни не мали особливих проблем, здатних згрупувати всіх навколо ватажків з «російською ідеєю»⁹⁷.

Як визначає О.Майборода, російський націоналізм в Україні не був і не є реакцією групи на дискримінацію зі сторони більшості. Навпаки, він домагається збереження панівного статусу меншості в мовно-культурній сфері. Особливістю є те, що його носіями є не лише власне російська етнічна меншість, а й чимала частина національної більшості, чим розмивається

---

⁹⁶ Кульчицький С.В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2001. – №.4. – С.14.

⁹⁷ Видрін Д. Росіяни в Україні: під час референдуму, до й після / Д. Видрін // Політологічні читання. Українсько-канадський щоквартальник. – 1992. – №1. – С.241.

класична лінія етнополітичного розмежування, яку можна спостерігати у більшості інших поліетнічних країнах⁹⁸.

У свою чергу, відсутність серйозного поступу в розвитку української культури і мови викликало відчуженість і пасивність української еліти. Так, письменник В.Цибулько зауважував, що в українському випадку титульну націю можна експлуатувати як донора на будь-які випадки життя, а насправді зважати на неї ніхто не збирається. На його думку, це призвело до того, що цементувального прошарку чи кістяку, який робить суспільство єдиним, не було створено в Україні⁹⁹.

В економічному відношенні під час правління Л.Кучми збереглися значні відмінності в економічному розвитку регіонів і слабкі економічні зв'язки між ними. Поступовий, хоча й повільний, вихід України в 1994-2004 рр. з економічної кризи і певні ознаки зростання благополуччя населення сприяли усвідомленню населенням України себе громадянами єдиної держави. Так, у 2000 р. номінальна середньомісячна зарплата зросла на 29,6%. Одним з значущих здобутків уряду стало суттєве скорочення заборгованості по зарплаті із бюджету – з 262 млн. грн. до 15-18 млн. грн. на початок квітня 2001 р.¹⁰⁰.

Незважаючи на це, країна в економічному плані залишалася дуже різною і слабо інтегрованою. Зменшення переміщення населення всередині країни у зв'язку з економічною кризою 90-х рр. ХХ ст. спонукали до посилення регіональних розбіжностей. Це становило приховану загрозу для цілісності держави і дозволяло місцевим органам влади створювати міфи про «бандерівця» і «москаля-східняка».

У середині 90-х рр. ХХ ст. матеріальну приземленість Сходу України швидко усвідомили олігархи, які відчули потребу в підтримці електорату і почали створювати позаідеологічні методи впливу на виборців. У пострадянських країнах ці методи називалися адмінресурсом, хоча в світі більше поширена назва «патронаж» чи «клієнталізм». В основі цих методів був прямий обмін між політиками-патронами і виборцями-клієнтами, які

---

⁹⁸ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.) / О. Майборода. – К., 1999. – С.25.

⁹⁹ Цибулько В. Україна – імперія / В. Цибулько // Експрес. – Львів, 2003. – 31 липня–7 серпня. – С.12.

¹⁰⁰ Ковпак Л.В. Найближча історія: Україна 1945 – 2000 рр./ Л.В.Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – С.197.

голосували за того, хто запропонує їм найбільш різні і досить дешеві одноразові матеріальні блага.

Перетворення України в авторитарну державу з низьким рівнем дотримання прав і свобод громадян викликало спротив громадськості. Поштовхом до акцій протесту стала смерть відомого журналіста Г.Гонгадзе, яка оголила всі недоліки режиму. Одночасно, на думку одного з організаторів акції «Україна без Кучми» 2000-2001 рр. Ю.Луценка, одна з найбільших заслуг цього протестного руху те, що йому «вдалося помирити людей з протилежними поглядами... Люди побачили, що вони – громадяни однієї країни – прагнуть одного й того самого»¹⁰¹.

Після парламентських виборів 2002 р. дослідник О.Сушко вказував на початок нового етапу диверсифікації України, розшарування за рівнем опору суспільства адміністративним технологіям. Він вважав, що внаслідок тривалої еволюції в Україні сформувалася своя власна Білорусь. Донецький регіон як суперавторитарний анклав, що активно заохочувався центром, став полігоном для найбрудніших адміністративних технологій. Подібні режими, у менш завершених формах, заявили про себе в Полтаві, Сумах, Дніпропетровську¹⁰².

Президентські вибори 2004 р. стали початком ідеологічної мобілізації східноукраїнського регіону – багато виборців голосували за В.Януковича саме завдяки відчуттю регіональної самоідентифікації. На думку С.Тарана, фактично відбулося ембріональне зародження етнічної ідентичності, яка була заснована на символах¹⁰³.

Уже на етапі реєстрації в ЦВК кандидатів на пост Президента України в 2004 р. в передвиборчій програмі В.Януковича було закладено підставу для маніпулювання в майбутньому тезою про розкол України. Зокрема, в його програмі зазначалося, що «ті, хто розриває Україну на «західних» та «східних»,

---

¹⁰¹ Луценко Ю. Як тільки настає час атаки опозиції треба випити 50 “бойових” і йти вперед / Ю.Луценко // Україна молода. – К., 2003. – 21 травня. – С.4.

¹⁰² Сушко О. Електоральний розкол України: білорусизація починається з регіонів / О. Сушко // Політична думка. – 2002. – №1. – С.27.

¹⁰³ Таран С. Восток-Запад: одним хлеба, другим – зрелищ / С. Таран // Зеркало недели. – К., 2005. – 12 марта. – С.20.

«щирих» та «штучних» українців, шукає ворогів всередині держави та паплюжить її за кордоном, повинні зрозуміти, що їх пора минула»¹⁰⁴.

Наприкінці вересня 2004 р., на думку Г.Касьянова, дотримуючись порад російських політтехнологів, В.Янукович на прес-конференції додав до своєї програми два гасла: запровадження російської мови як другої державної і подвійного громадянства. Окрім того, він досить критично висловився з приводу вступу України до НАТО¹⁰⁵.

Натомість у програмі кандидата на пост Президента України В.Ющенка було зазначено, що політик буде «сприяти єдності народу України, орієнтації суспільства і держави на загальнолюдські цінності – свободу, демократію, міжнаціональну і міжконфесійну злагоду, взаємну повагу і толерантність, справедливість і добро»¹⁰⁶.

Однією з наймогутніших провокацій став показ на контрольованому владою телеканалі ролика, поданого як певна антиреклама опозиції: карта України подібно до м'ясної туші була розділена на три сорти, де першим сортом була Західна Україна, другим – Центральна і третім – Східна та Південна. Ідею протиставлення російськомовного Сходу та україномовного Заходу і Центру, очевидно, було розроблено і запроваджено російськими політтехнологами¹⁰⁷.

Тема «розколу» України лунала настільки часто у виступах політиків та журналістів від влади, що знадобилися спеціальна заява депутатів парламенту від опозиції (13 листопада 2004 р.) з вимогою до Національної ради з телебачення та радіомовлення заборонити трансляцію подібних матеріалів¹⁰⁸.

Помаранчева революція, що вибухнула внаслідок масових зловживань і порушень законодавства влади під час виборів, спровокувала опір владних структур Сходу і Півдня України. Для тиску на помаранчевий майдан

---

¹⁰⁴ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.120.

¹⁰⁵ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.314.

¹⁰⁶ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.121.

¹⁰⁷ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.308.

¹⁰⁸ Там само, С.320.

прихильники В.Януковича почали погрожувати розколом і створенням чи то окремої держави чи переформатуванням України у федерацію.

Дестабілізація ситуації в країні, яка супроводжувала сепаратистські дії керівництва південно-східних регіонів країни, засуджувалася українцями. Опитування, проведені газетою «День» 30 листопада 2004 р., засвідчили, що громадяни України усвідомлювали відсутність серйозних підстав для сепаратизму і штучність його ініціювання. Так, 34,46% опитаних вважали сепаратизм в Україні політтехнологією з метою шантажу; 22,3% – вимушеною необхідністю прихильників В.Януковича; 25,42% – бажанням місцевої влади захистити свої посади і свій бізнес, а 12,43% опитаних – результатом зовнішнього впливу¹⁰⁹.

Помаранчева революція також виявила, що в українському суспільстві формується нова свідомість – демократична свідомість росіян і/чи російськомовних, які почуваються повноцінними і повноправними громадянами України. Вони чудово знають, що в демократичній Україні ніхто не примушуватиме їх відмовитися від російської мови вдома, чи на вулиці, чи на робочому місці. Але саме ця категорія українських громадян, як правило, чудово знає українську мову і послуговується нею, коли це необхідно¹¹⁰.

Як описує О.Забужко, відбулося «якесь сливе алхімічне, перетворення маси розрізнених індивідів на єдину істоту – на колективного індивіда, наділеного власною волею, – це і є те, що в класичному лексиконі зветься «народженням нації». Більше того, вона вважає, що українці вперше угледіли себе «гордим, дужим, шляхетним і, о Господи, яким же красивим народом»¹¹¹.

Прихід до влади В.Ющенко, який підтвердив свою перемогу на повторних виборах у грудні 2004 р., зумовив значні зміни як в зовнішній, так і внутрішній політиці. Не залишилася поза увагою нового Президента проблема дезінтеграції країни. Він уже на початку свого президентства підкреслював, що «Україна – це єдине ціле, вона не ділиться на три сорти. Тому що кожний громадянин

¹⁰⁹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.122.

¹¹⁰ Пахльовська О. Російська мова і демократія: нерозв'язана дилема історії / О. Пахльовська // День. – К., 2005. – 15 лютого. – С.4.

¹¹¹ Забужко О. Let my people go: 15 текстів про українську революцію. 2-е вид. випр / О. Забужко. – К.: Факт, 2006. – С.15.

України – це вищий сорт»¹¹². Проте значних практичних кроків задля засипання тріщин у відносинах між регіонами країни новій владі зробити не вдалося.

Відзначимо, що фактично уже після завершення революції більш інтуїтивно, ніж свідомо здійснювалися спроби висунути тезу, що інтеграція в ЄС має стати загальнонаціональною ідеєю, яка об'єднає всі регіони України. З оцінкою, що європейська інтеграція є стратегічним курсом України і «наша національна ідея – Україна європейська, з ліберальними цінностями, з людськими свободами та правами», погодилося під час опитування Центру Разумкова у березні 2007 р. 62,5% експертів. Не підтримувало цю позицію чверть опитаних¹¹³. Крім того, як зазначав американський історик А.Процик, в Україні наголос на «європейськості» виступав і ствердженням національної української ідентичності по відношенню до Росії¹¹⁴.

Однак, значні очікування, які покладалися суспільством на нову помаранчеву владу, не виправдалися. Владні центри втягнулися в жорстке протистояння за повноваження, системних реформ не проводилося, чи не єдиним завоюванням нової влади залишалось досягнення свободи слова. Нестабільність активно використовувалася опозицією і зацікавленими міжнародними чинниками.

Збереження внутрішньополітичних протиріч визначалося також впливами ззовні. Після Помаранчевої революції Україна почала проводити пронатовський курс, що значно загострило стосунки з Росією. Консервативне крило російського генералітету навіть закликала внести Україну до списку «загроз національній безпеці» і перенацілити частину ядерного арсеналу на об'єкти на її території. Крім того, пропонувалося застосувати економічні важелі (ціни на енергоносії), а також спровокувати в Україні внутрішні конфлікти.

Праві російські політики умовами дружби, співробітництва і партнерства між Росією і Україною після Помаранчевої революції називали: демократизацію України шляхом її децентралізації і федералізації; державний

---

¹¹² Ющенко В. Мой первый президентский визит будет в Восточную Украину / В.Ющенко // Вечерние Вести. – К., 2004. – 23 декабря. – С.8.

¹¹³ Фіонік Д. Національне питання / Д. Фіонік // Контракти. – К., 2008. – 24 листопада. – С.52.

¹¹⁴ Процик А. «Європейськість» як чинник ідентичності / А. Процик // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С.150.

статус російської мови поряд з українською (це зупинить подальшу асиміляцію російського населення); збереження маси віруючих у лоні Української православної церкви Московського патріархату, тобто наявність хоча б церковної єдності обох країн¹¹⁵.

Засаднича в російській держпропаганді під час Помаранчевої революції теза про «розкол» України дещо применшувала гіркоту поразки – все-таки виграли на частині України. А щодо України загалом, її існування було підважено – як у минулому, так і в майбутньому. Крім того, в російських виданнях поширювалася думка, що в результаті президентських виборів 2004 р. в Україні відбулася етнічна самоідентифікація і розкол населення на українців і росіян. До того ж, в Росії на той час вже видавалася значна кількість праць антиукраїнського характеру, які спотворювали історію, і були спрямовані на дискредитацію України¹¹⁶.

Скандали навколо перемовин щодо поставок газу Росією, антинатовська істерія, парламентські кризи, активізація радикальних неонацистських рухів, спекуляції на тему ксенофобії та української історії свідчили про активне втручання російських політичних сил в українське суспільно-політичне життя.

Після парламентських виборів 2006 р. опозиція (КПУ і Партія регіонів, Прогресивна соціалістична партія України) з метою приходу до влади, опираючись на положення Європейської Хартії регіональних мов, ініціювали випробувану тактику проголошення місцевими органами влади Сходу і Півдня України російської мови регіональною. Безумовно, такі дії опозиції ще більше розпалювали протиріччя і віддаляли регіони від порозуміння.

У «мовних рішеннях» 2006 р. місцевих рад Півдня і Сходу України простежувалося не намагання вирішити проблему, а продовження передвиборної риторики і спроби шантажу помаранчевої влади. Прихильники регіонального статусу російської мови об'єктивно були зацікавлені в тому, щоб посилювався культурно-символічний вплив Росії в Україні. Це принесло б їм

---

¹¹⁵ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.128.

¹¹⁶ Там само. – С.129.

політичні й електоральні дивіденди, а також створило попит на ринку політичних ідей.

Відзначимо, що попри сподівання своїх прихильників, В.Ющенко не вдався до рішучих кроків задля розширення вжитку української мови в різних сферах суспільного життя, що поклали б край суперечливій політиці часів Л.Кучми. Хоч він справді звертав більше уваги на мовні питання й займав виразнішу позицію на підтримку української мови, ніж його попередник, це виявилось радше в риториці, ніж в реальній політичній дії¹¹⁷.

Крім «параду регіональних мов», парламентські вибори дозволили ще більш опукліше побачити слабкість союзу помаранчевих сил. Тривалі переговори про формування парламентської більшості знову поставили країну на межу нестабільності.

Внесення В.Ющенком в ніч з 2 на 3 серпня 2006 р. кандидатури В.Януковича на посаду прем'єр-міністра знаменувало закінчення парламентської кризи. Президент України в нічному зверненні мотивував своє рішення необхідністю «звести обидва береги Дніпра». Одночасно рішення В.Ющенка підкріплювалося підписанням «Універсалу національної єдності», яким було закріплено єдність нації, припинено дискусію про статус мов, висловлено побажання щодо церковного питання, поставлено крапку щодо організації земельних відносин і структурних реформ, прийнято рішення щодо основ зовнішнього курсу¹¹⁸.

Ідею про необхідність єдності Сходу і Заходу України, якою прикривались ініціатори широкої коаліції «Нашої України» з Партією регіонів України, влучно розвінчав один з старійшин українського демократичного політикуму В.Філенко. Він зазначив, що під тезою єднання демонструють не єдність громадян у вирішенні однакових для обох частин України проблем, а «спільність інтересів номенклатури, бізнесу і криміналу Сходу і Заходу»¹¹⁹.

---

¹¹⁷ Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції / В. Кулик // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С.24.

¹¹⁸ Ющенко В. Я розумію всю складність цього рішення / В. Ющенко // Україна молода. – К., 2006. – 4 серпня. – С.4.

¹¹⁹ Філенко В. Шаг, который необходимо было сделать / В. Філенко // Зеркало недели. – К., 2006. – 5 августа.

Суперечності в таборі помаранчевих, відсутність серйозних змін у соціально-економічній і політичних сферах, а також повернення до влади в серпні 2006 р. В.Януковича призвели суспільство до зневіри щодо свого майбутнього.

На фоні політичної нестабільності в країні поширювали свою діяльність проросійські фашистські організації. У Харкові активну роботу розгорнув Євразійський союз молоді, який готовий був оголосити епоху «Великої чистки» і «Євразійську революцію» з агресивними захопленням СНД, антипомаранчевими революціями... жорсткою конфронтацією з Заходом. Формування неонацистських організацій скінхедів в Україні було тісно пов'язано з аналогічними російськими рухами, і їх діяльність активно координувалася росіянами аж ніяк не в інтересах України, а для дестабілізації її як держави. Майже 99% неонацистської літератури в Україні було надруковано саме в Росії¹²⁰.

Однак позачергові парламентські вибори восени 2007 р. і формування нової помаранчевої коаліції у Верховній Раді України дозволили В.Ющенку продовжити реалізацію проекту об'єднання країни через відродження українських культурно-духовних цінностей і євроатлантичну інтеграцію.

Для об'єднання держави важливим було формування національної історії, яка була б позбавлена імперських нашарувань попередніх завойовників і сформувала б основи українського патріотизму. Саме тому держава порушила питання відновлення історичної пам'яті та відмежування нації від комунізму та колоніальної спадщини¹²¹.

Для формування єдиної національної історії в 2007 р. було створено Український інститут національної пам'яті. Натомість спроби формування єдиної історичної пам'яті зустрічали жорсткий спротив російських урядових і громадських кіл, які намагалися загнати українську історію в радянські концепції «російсько-українського братерства».

---

¹²⁰ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.143.

¹²¹ Журженко Т. Геополітика пам'яті / Т. Журженко // Критика. – К, 2009. – Ч. 3-4. – С.14.

Спроби формування єдиних поглядів на історію України зіштовхувалися з опором проросійських еліт Сходу і Півдня України. Так, під час проведення в листопаді 2007 р. в Криму фестивалю «Велике російське слово» голова Луганської облради В.Голенко озвучив ідею проведення в січні-лютому 2008 р. у Сіверськодонецьку Всеукраїнського з'їзду депутатів усіх рівнів. Тут же було прийнято звернення до керівників країни, в якому наголошувалося, що скликання Сіверськодонецького з'їзду – не політичний прийом, а захист інтересів російськомовного населення України.

Ще одну, чи не найголовнішу ціль проведення II Сіверськодонецького з'їзду розкрили В.Голенко і В.Тихонов, які зазначили, що проведенням з'їзду було направлено сигнал НАТО про ставлення українського народу до входження країни в альянс¹²².

Виступи на з'їзді, який відбувся 1 березня 2008 р., відзначалися відвертою ворожістю як до української історії та культури, та загалом до державності¹²³. У підсумку II Сіверськодонецький з'їзд прямо не закликав до розколу України, але позначив курс на подальше виховання південно-східного електорату та інших симпатиків у російській культурно-духовній парадигмі. Це проявилось у трьох глобальних напрямках, що були накреслені під час самого з'їзду: мова, релігія, розуміння історії¹²⁴.

У грудні 2007 р. в Україні знову загострилося мовне питання, коли Конституційний суд України виніс рішення на користь українізації кінопрокату. При цьому суд зробив висновок про те, що обов'язок дотримуватися положень щодо обов'язкового дублювання або озвучення чи субтитрування державною мовою іноземних фільмів перед їх розповсюдженням в Україні не порушує прав національних меншин¹²⁵.

Ситуація одразу була використана Партією регіонів України та рядом інших політичних сил задля консолідації власного електорату в південно-схід-

---

¹²² Голенко В.Н., Тихонов В.Н. Северодонецк: точки не будет / В.Н. Голенко, В.Н. Тихонов. – Луганск: ПЦ “Максим”, 2008. – С.289.

¹²³ Там само, С.109.

¹²⁴ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.152.

¹²⁵ Стецюк П. Оскарженню не підлягає / П. Стецюк // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 16 лютого. – С.18.

них регіонах країни. Політики акцентували на тому, що зміни в умовах кінопрокату є проявом дискримінації російськомовного населення України.

У 2008 р. українська влада задля досягнення гарантій територіальної цілісності країни спробувала стати на шлях практичної інтеграції в структури НАТО через підписання Плану дій щодо членства в Північноатлантичному альянсі. Однак під час спроб нашої держави приєднатися на Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р. до Плану дій, вкотре проявилось ставлення Росії до територіальної цілісності України. Зокрема, під час закритого засідання ради Росія–НАТО В.Путін зауважив, що Москва вдасться до контрзаходів у разі розширення НАТО до своїх кордонів. Російський президент дав зрозуміти, що не вважає Україну державою, і в умовах прийняття її до альянсу Росія може почати відторгнення Криму і Сходу країни¹²⁶.

Начальник генштабу Збройних сил Російської Федерації Ю.Балуєвський пообіцяв, що Москва не буде з байдужістю стежити за вступом в альянс Києва та Тбілісі: «Росія почне дії, спрямовані на забезпечення своїх інтересів біля своїх кордонів. Це будуть заходи не лише воєнного, а й іншого характеру»¹²⁷.

4 червня 2008 р. Держдума РФ звернулася із зверненням до президента і уряду Російської Федерації з закликом розглянути питання про вихід Росії з Договору про дружбу, співробітництво і партнерство з Україною у випадку приєднання України до Плану дій з підготовки до членства в НАТО чи інших форсованих кроків для вступу України в Альянс¹²⁸.

У цих умовах Україна продовжувала перебувати без чітких гарантій територіальної цілісності та недоторканості кордонів. 19 грудня 2008 р. вакуум безпеки спробували заповнити підписанням українсько-американської Хартії про стратегічне партнерство. Цей документ став підтвердженням важливих гарантій безпеки, які були зафіксовані в трьохсторонній заяві президентів України, США і Росії 14 січня 1994 р., а також в Будапештському меморандумі про гарантії безпеки 5 грудня 1994 р. Уже в першому розділі Хартії підтверджувалася незалежність, суверенітет і територіальна цілісність двох

¹²⁶ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.155.

¹²⁷ Кравченко В. Тамтами Кремля / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 19 квітня. – С.5.

¹²⁸ Див п.126, С.156.

країн, а також недоторканість кордонів. Зміст документу також акцентував на співпраці в сфері оборони і безпеки¹²⁹.

Натомість роз'єднаність українських церков на УПЦ (МП), УПЦ (КП), УАПЦ, а також УГКЦ В.Ющенко спробував подолати під час святкування 1020-ліття хрещення Київської Русі. Його ідею створення Української помісної церкви підтримав запрошений в Україну Всесвітній патріарх Варфоломій і церковні сановники, не зважаючи на заяви патріарха Московського Алексія II, вирішили поновити переговори про створення Української помісної церкви¹³⁰.

Світова економічна криза, яка охопила країну восени 2008 р., ускладнила суспільно-політичну ситуацію в державі. Нестабільність у суспільстві посилювалася протиріччями в правлячій верхівці, що призвело до падіння довіри до влади до катастрофічного рівня. Позитивний баланс повної довіри, згідно з опитуваннями Центру Разумкова у грудні 2008 р., зберігала тільки церква (цілковита довіра – 26%, недовіра – 11%)¹³¹.

З приходом до влади на початку 2010 р. на посаду Президента України В.Януковича владна політика сфокусувалася на реалізації сценарію розвитку країни, який був вигідний Російській Федерації. Така політика закреслювала попередню практику формування спільного суспільного простору на українських національно-духовних засадах, і замість зближення регіонів України заштовхувала нашу державу в імперську схему «Русского мира».

Так, 21 квітня 2010 р. В.Янукович підписав з президентом РФ Д.Медведевим «Угоду між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України», згідно з якою продовжувався термін перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі до 2042 р. і створювалася законодавча база для продовження російської експансії в Криму. Значного удару по національній єдності також завдав прийнятий Верховною Радою України 3 липня 2012 р. закон «Про засади державної мовної політики» Колесніченка–Ківалова, який формально істотно розширював використання регіональних мов, а фактично сприяв русифікаційним процесам.

¹²⁹ Американская подписка // Зеркало недели. – К., 2008 - 20-26 декабря. – С.1.

¹³⁰ Щоткіна К. Літо патріархів / К. Щоткіна // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 2-8 серпня. – С.11.

¹³¹ Шангіна Л. У країні – новий рік і йолупуккі або не за столом хай буде сказано / Л.Шангіна // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 27 грудня. – С.3.

Вдалося В.Януковичу зробити також крок для зменшення можливостей України стати державою з ядерним статусом. На саміті з ядерної безпеки, який пройшов у США у Вашингтоні на початку квітня 2010 р., Україна взяла на себе зобов'язання позбутися до 2012 р. усіх запасів високозбагаченого урану, який використовувався в країні виключно у наукових цілях, що відповідало американським політичним інтересам, але послаблювало міжнародно-політичний статус нашої держави.

Усунення від влади режиму В.Януковича в результаті Революції гідності в 2014 р. змусило Російську Федерацію окупувати Крим та розпочати військову інтервенцію на Донбасі. Російсько-українська війна відновила дискусію в суспільстві про повернення України до ядерного статусу для захисту територіальної цілісності та недоторканості власних державних кордонів. Згідно з соціопитуваннями, 43% українців бажали б відновлення ядерного статусу України¹³². Крім того, 3 липня 2014 р. народні депутати України від ВО «Свобода» зареєстрували у Верховній Раді України проект Постанови про Заяву Верховної Ради України щодо відновлення Україною статусу ядерної держави.

Водночас можливість відновлення ядерної зброї потребує часу та серйозних і постійних витрат. Ідеться не лише про безпосереднє виробництво, а й про подальше утримання в боєздатному стані, заміну обладнання тощо. Поряд з тим негайний курс на відновлення статусу ядерної держави може призвести до погіршення дипломатичних позицій України і тиску міжнародної спільноти. Тому необхідно здійснювати заходи з налагодження замкнутого циклу з виробництва ядерних матеріалів, включити питання відновлення ядерного статусу до порядку денного Верховної Ради України, провести необхідні міжнародні консультації – водночас докладаючи зусиль до створення неядерної системи оборони.¹³³

---

¹³² Бахтєєв Б. Міф про ядерний статус / Б.Бахтєєв. – Режим перегляду: <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/07/4/7030950/>. (дата звернення 11.12.2016).

¹³³ Концепція створення обороноздатної Української держави та суспільства // Українські студії стратегічних досліджень. Обіжник. – К.: НАЦ «УССД», 2015. – С.66.